

Смолій Валерій (м. Київ)

Академік НАН України, директор Інституту історії України НАН України.
УДК (092)«В.Вернадський»

ВОЛОДИМИР ІВАНОВИЧ ВЕРНАДСЬКИЙ – ВЧЕНИЙ, ОРГАНІЗАТОР НАУКИ, ПОЛІТИК, ПУБЛІЦИСТ

Розглядається творчий шлях В.І. Вернадського, його багатогранний внесок у розвиток науки, організацію Української академії наук та інших академічних структур.

Ключові слова: В.І. Вернадський, наука, Українська академія наук.

Цього року Україна святкує 150-річчя від дня народження видатного вченого і мислителя, першого Президента Української академії наук, академіка Володимира Івановича Вернадського (1863–1945). Творча спадщина вченого стала набутком не лише української та російської, але й світової скарбниці думки, а його геніальні ідеї значно випередили час.

Попри глобальні масштаби мислення та діяльності Вернадського, Україна завжди посідала осібне та унікальне місце у його житті. Це була батьківщина його предків та предків його дружини Наталії Єгорівни Старицької. Батько Вернадського — Іван Васильович — закінчив Університет Св. Володимира, у якому згодом отримав професорське звання та до переїзду в Москву викладав політичну економію і статистику. У родині підтримувалися національні українські традиції, а малому Володимирі змалечку прищеплювався інтерес до української історії та культури. Майбутній вчений три роки навчався в класичній гімназії у Харкові, а згодом шоліта працював та відпочивав на Полтавщині, поблизу містечка Шишаки. Родинний та культурний зв'язок з Україною у подальшому став визначальним в інтелектуальній біографії В. Вернадського.

Коло наукових інтересів В. Вернадського, кількість та значущість проблем, які він порушив у своїх працях, вражають і захоплюють. Володимир Іванович започаткував, серед інших, нову наукову галузь знань — біогеохімію, що поєднувала здобутки тогочасної геології, біології, хімії та фізики. Він вивчав молекулярну та атомну структуру речовини, ініціював радіологічні дослідження, долучився до розвитку фундаментального знання у галузі кристалографії, геохімії, радіогеології, мінералогії, ґрунтознавства, історії науки тощо. Світового визнання здобуло його вчення про ноосферу як сукупність живих організмів, де визначальну роль відіграє людський розум та людська діяльність.

Чимало з наукових праць вченого базуються на матеріалах або експедиціях, здійснених в Україні. Впродовж 1890–1909 рр. В. Вернадський докладно досліджував ґрунти у Полтавській губернії, брав участь у створенні багатотомного видання «Матеріали для оцінки земель Полтавської губернії». Вчений уклав докладний перелік природних та археологічних пам'яток Полтавщини, археологічну карту давніх культур цього регіону. У 1915 р. разом з відомим археологом В.М. Щербаківським брав участь у розкопках стоянки прадавньої людини поблизу с. Гінці тодішнього Лубенського повіту.

Іншим регіоном, що становив особливий інтерес для В. Вернадського, був Крим. Від 1893 до 1921 він проводив безпосереднє геолого-мінералогічне дослідження півострова. Учений вперше здійснив геохімічне дослідження Азовського моря та описав магнітні аномалії, виявив низку нових родовищ мінералів, започаткував вивчення радіоактивності південного узбережжя Криму.

У 1917 р. в Шишаках Володимир Іванович почав писати книгу про живу речовину, у якій окреслив основні поняття біогеохімії, відмінності біосфери від інших оболонок Землі та обґрунтування наукового вживання концепту «жива речовина». Роботу над цією фундаментальною проблемою Вернадський продовжив у Києві. На Старосільській станції вчений організував першу в історії природознавства біогеохімічну лабораторію. Експерименти у Старосіллі та на Салгирській дослідній станції в Криму були покладені в основу численних статей і дописів В. Вернадського, а також книг «Нариси з геохімії» та «Жива речовина».

Володимир Іванович Вернадський обстоював позицію, відповідно до якої не лише ідейна складова відповідальна за інноваційний приріст знання, але й інституціоналізація науки має не менше значення. Свої виняткові організаційні здібності вчений виявив ще у молоді роки, коли, дописуючи дисертацію, проводив геологічні дослідження Полтавщини в 1890–1891 рр. у межах експедиції свого вчителя ґрунтознавця В.В. Докучаєва. Довгий час В. Вернадський був директором геологічного та мінералогічного музею Російської академії наук, засновником та очільником Радієвого інституту та Комісії з вивчення природничих виробничих сил. У Росії за його участі були відкриті Мінералогічний кабінет Московського університету, Радієва експедиція, Радіологічна лабораторія, Інститут фізико-хімічного аналізу, Платиновий інститут, Гідрологічний інститут, Інститут ґрунту, Біогеохімічна лабораторія Академії наук СРСР та низка комісій.

Внесок В. Вернадського в інституційне становлення української науки неоціненний. Після революційних подій 1917 р. Володимир Іванович переїхав на Полтавщину, а потім до Києва, де відразу став одним із

лідерів у колах українських інтелектуалів. Серед усіх запропонованих проєктів організації академічного наукового життя в Україні варіант В. Вернадського виявився найбільш універсальним та перспективним. Ідеї вченого базувалися на багаторічних попередніх дослідженнях з історії становлення зарубіжних академій наук та критичному переосмисленні їх досвіду. Вчений дійшов висновку, що фундаментальна наука та її практичне впровадження потребують організації потужної матеріальної бази, великих колективів та відділення від системи викладання у вишах. Важливою умовою успіху цього проєкту було втримання паритету між розвитком природничого та гуманітарного знання. Академію наук як науковий центр на державних засадах В. Вернадський вважав особливою соціальною інституцією, необхідною модерній державі в умовах інтенсивного націотворення. Така інституція покликана інтегрувати національну науку в міжнародну інтелектуальну спільноту, але водночас слугувати базисом національного самоствердження та самоідентифікації.

Концептуальна модель розвитку науки В. Вернадського була реалізована в Україні. Вперше оприлюднена в його промові «В справі заснування Української академії наук в Києві» 9 липня 1918 р., вона стала своєрідної програмою дій щодо творення Української академії наук. У листопаді 1918 р. В. Вернадський був одностайно обраний першим Президентом УАН. Саме мужності та авторитету В. Вернадського завдячує своєму існуванню академія у нелегкі часи денікінського врядування, коли науковець зі світовим ім'ям та вже у поважному віці особисто поїхав у ставку Денікіна в Ростов-на-Дону обстоювати права Української академії.

Тут важливо і доречно підкреслити, якими глибокими були інтелектуальні та науково-організаційні зв'язки Володимира Івановича з українськими вченими. Важко собі уявити успіх Української академії наук без щирої та вірної дружби В.І. Вернадського з М.П. Василенком. Об'єднані спільними демократичними та гуманістичними цінностями, ідеалами служіння науці та бажанням удосконалити систему наукових досліджень та вищої освіти, два неординарні діячі визначили фундаментальні засади розвитку національної освіти, науки, культури в Україні з чіткою орієнтацією на державотворчий процес.

Втім, Українська академія наук — найвідоміший та найважливіший, але далеко не єдиний, результат організаційного генія В. Вернадського. Ще у 1891 р. разом з В.В. Докучаєвим Вернадський стояв біля витоків Полтавського природно-історичного музею. Існування музею він захищав під час реорганізацій, дбав про поповнення його наукової бібліотеки та колекцій. У 1918 р., відразу після переїзду на Полтавщину, Володимир Іванович започаткував Полтавське товариство любителів природи, що

об'єднувало найбільш здібних науковців та відомих інтелектуалів краю. Зв'язки з полтавчанами вчений підтримував довгі роки чи й десятиліття потому. Полтавське товариство, як пізніше і Кримське товариство натуралістів і любителів природи, до розбудови якого долучився науковець, стало втіленням моделі розвитку регіональних краєзнавчих досліджень, що її запропонував В. Вернадський.

У 1918–1919 рр. вчений брав активну участь у створенні Національної бібліотеки, системи національної вищої школи, зокрема й у заснуванні та розбудові Українського державного університету, Кам'янець-Подільського українського університету, Таврійського університету тощо. У питаннях освіти В. Вернадський послідовно відстоював принципи широкої автономії вищих навчальних закладів, демократичних засад їх управління та фінансової підтримки з боку держави. Особливо вболівав Володимир Іванович за розвиток природничих наук в Україні. Він був головою Сільськогосподарського вченого комітету України, брав активну участь у підготовці Всеукраїнської наради природознавців, на якій 3 серпня 1918 р. виголосив доповідь «Об'єднання та організація природознавців України». А влітку 1920 р. заснував та очолив Комісію з вивчення природних виробничих сил у Криму.

Невтомний пошук істини та залюблення в науку, небайдужість до долі інших людей та батьківщини загалом, активна громадянська позиція В. Вернадського неухильно спонукали вченого до політичної та публіцистичної діяльності. Ще у молоді роки студент В. Вернадський чітко та назавжди визначився з політичними ідеями, що були близькі його духу та способу мислення. Таким орієнтиром для нього став лібералізм та демократичний рух, що виключав будь-які прояви насилля як засобу вирішення суспільно-політичних, економічних чи культурних проблем. У 1905 р. В. Вернадський став співзасновником Конституційно-демократичної партії та членом її ЦК. Згодом входив до складу Державної Ради, Тимчасового уряду як представник конституційних демократів від Академічної курії (1906–1917). Свої ідеї щодо ролі інтелігенції в суспільстві, земського руху, аграрного питання, реформування освіти та науки він пропагував у своїх публіцистичних працях, дописах у газетах «Русские ведомости», «Право», «Свобода и культура», «Речь» та у виступах перед ширшим загалом.

На міркування В. Вернадського щодо національного, зокрема, й українського, питання в Російській та Австро-Угорській імперіях суттєво вплинуло особисте знайомство його та тісне дружнє спілкування з М.П. Драгомановим, чия федералістська позиція знайшла розуміння та підтримку Володимира Івановича.

Ідею широкої національно-культурної автономії неросійських народів В. Вернадський захищав перед російськими політичними діячами, а в 1917 р. навіть написав сміливу на той час статтю «Українське питання та російське суспільство», де чітко та аргументовано подав обґрунтування автономістських прагнень українства. Українській проблематиці присвячені й інші публікації вченого, зокрема статті «Про автономію», «Одне із завдань дня», «Доля Української академії наук», «Про організацію місцевої влади», рукопис «Про Угорську Русь з 1848 р.» тощо.

Загалом, у світогляді В. Вернадського поєднувалися патріотичні почуття до Росії, яку він бачив демократичною, оновленою, федеративною, та України, яка все ж таки мала відстояти своє право на особний соціально-економічний та культурний розвиток у межах нової Росії.

Ні наукову, ні організаційну, ні суспільно-політичну діяльність Володимира Івановича Вернадського не можемо собі уявити без його багатолітнього інтенсивного спілкування з українськими вченими, громадськими та політичними діячами, освітньо-культурною елітою, багато з яких були не лише колегами, але й близькими друзями. М.П. Драгоманов, А.Ю. Кримський, Д.І. Багалій, О.О. Богомолець, Є.С. Бурксер, М.П. Василенко, М.С. Грушевський, В.І. Лучицький, П.А. Тутковський, М.Г. Холодний — це лише кілька імен з численних кореспондентів В. Вернадського, що разом творили і «велику» історію України першої половини ХХ ст., і «малу» персональну історію людяності, дружби та відданості науці.

Володимир Іванович Вернадський якось сказав: «Все, що ми знаємо, ми знаємо лише завдяки мріям мрійників, фантазерів та вчених-поетів». Без сумніву, саме таким вченим-поетом був сам Володимир Іванович, якому вдалося реалізувати мрії українських інтелектуалів про науку європейського рівня.

Смолий Валерий (з. Киев)

Академик НАН Украины, директор Института истории Украины НАН Украины.

Владимир Иванович Вернадский — ученый, организатор науки, политик, публицист.

В статье рассматривается творческий путь В.И. Вернадского, организатора Украинской академии наук и других академических структур, его многогранный вклад в развитие российской и мировой науки.

Ключевые слова: В.И. Вернадский, наука, Украинская академия наук.

Valerij Smolij (Kyiv)

Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine, Director of the Institute of History of Ukraine at the National Academy of Sciences of Ukraine, Doctor of Historical Sciences, Professor.

Volodymyr Ivanovych Vernadsky as a scholar, an organizer of sciences, a politician, a publicist.

The article deals with the career of V.I. Vernadsky, a founder of the Ukrainian Academy of Sciences and other academic institutions, his versatile contribution into the development of Russian and world sciences.

Keywords: *V.I. Vernadsky, sciences, Ukrainian Academy of Sciences.*